

νει θεσμῶν ὀρμᾶται ἐκ τῆς θεμελιώδους παρατηρήσεως, ὅτι ἡ ὁμαδικὴ συνάθροισις ἀνθρώπων δὲν ἀποτελεῖ ἀφ' ἑαυτῆς κοινωνίαν¹. «Κοινωνία», ἐν τῇ «ἐπιστημονικῇ» τῆς λέξεως ἐννοία, σχηματίζεται, κατὰ τὸν *Spencer*, ἀπὸ τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν εἰς τὴν ἀπλήν συνύπαρξιν ἀνθρώπων προστεθῆ καὶ τὸ στοιχεῖον τῆς «συνεργασίας», δι' αὐτοῦ δὲ καὶ τὸ στοιχεῖον τῆς «ὀργανώσεως», ἄνευ τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑτάρξῃ συνεργασία². Πᾶσα ὁμῶς ὀργάνωσις, δηλαδὴ πᾶσα φύβησις τῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ὑφισταμένης συνεργασίας δὲν ἐξυπηρετεῖ σκοποὺς γενικοὺς καὶ δημοσίους, δὲν προσδιορίζει δηλαδὴ πολιτείαν. Ὁ *Spencer* προβαίνει εἰς τὴν διάκρισιν μεταξὺ δύο εἰδῶν ὀργανώσεως. Ὑπάρχουν, κατ' αὐτόν, ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ πρὸς ἐξυπηρέτησιν «ἰδιωτικῶν σκοπῶν» ἀποβλέπουσαι «αὐθόρμητοι» ὀργανώσεις, ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ πρὸς ἐξυπηρέτησιν «σκοπῶν δημοσίου συμφέροντος» «συνειδήτῶς ἰδρυόμεναι» ὀργανώσεις³. Ὡς «πολιτικὴν ὀργάνωσιν» χαρακτηρίζει ὁ *Spencer* μόνον τὴν κοινωνικὴν ὀργάνωσιν δευτέρου τύπου, δηλαδὴ ἐλείνην, ἢ ὁποία τείνει «ἀμέσως» — καὶ οὐχὶ διὰ τῆς ὁδοῦ τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων — πρὸς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ γενικοῦ καλοῦ⁴.

Ἐπὶ τῇ βάσει τίνος κριτηρίου προέβη ὁ *Spencer* εἰς τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῶν δύο θεμελιωδῶν κοινωνικῶν τύπων ὀργανώσεως; Το κριτήριον, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν οὗτος, δὲν ἐξάγεται, ὡς θὰ ἀνεμένε τις, ἐκ φυσικοεπιστημονικῆς παρατηρήσεως. Ἡ περὶ τῆς ὁ λόγος διάκρισις ἐπεχειρήθη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σκοπῶν, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ὁποίων βλέπει τις ἐκ τῶν ὑστέρων τεινούσας τὰς κοινωνικὰς ὀργανώσεις, σκοπῶν, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον ἐμφανίζει ὁ *Spencer* ὡς τελολογικῶς προσδιορίζον αὐτάς. Τί εἶναι ὁμῶς οἱ σκοποὶ οὗτοι; Ἐξαρτῶνται ἄρα γε ἐκ τῆς βουλήσεως τῶν ἀνθρώπων. ἀποτελοῦν δηλαδὴ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, ἢ εἶναι δεδομένοι ἐν τῷ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς βουλήσεως τῶν ἀνθρώπων ὑφισταμένῳ «λόγῳ»

¹ *Spencer*, op. cit., § 440.

² *Spencer*, op. cit., § 440.

³ *Spencer*, op. cit., § 441.

⁴ *Spencer*, op. cit., § 441.

τῆς ιστορίας; Ἐὰν οἱ περὶ ὧν πρόκειται σκοποὶ ἐνεφανίζοντο ὑπὸ τοῦ *Spencer* ὡς ἀποτελεθῶντες τὸ περιεχόμενον τῆς βουλήσεως τῶν ἀνθρώπων, ὁ περὶ τὴν διακρίσιν τούτων ἀσχολούμενος θὰ ἐξετέλει ἔργον «ἐπιστημονικῶς» κοινωνιολογικόν. Ἡ ἀναζήτησις τοῦ νοήματος τῶν συγκεκριμένων ἀνθρωπίνων πράξεων ἢ καὶ τῶν κατ' ἐπίφασιν ἀφηρημένων ὁμαδικῶν προσανατολισμῶν ἀποτελεῖ τὴν καθ' αὐτὸ ἐπιστημονικὴν ὁδὸν τῆς κοινωνιολογικῆς ἐρεύνης. Ὁ *Spencer* ὁμοίως, ἀγνοῶν κατ' ἀρχὴν τὴν βούλησιν τῶν ἀνθρώπων ἢ μᾶλλον ἐνδιαφερόμενος δι' αὐτὴν μόνον ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ αὕτη σύμπτωμα φυσικῆς νομοτελείας, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ θεωρήσῃ τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος σκοποὺς ὡς τὰ «αὐθαϊρέτως» ἐκλεγόμενα περιεχόμενα τῆς βουλήσεως. Οὕτε ὁμοίως ὡς, δεδομένας ἐν τῷ ἀφ' ἑαυτοῦ ὑφισταμένῳ λόγῳ τῆς ιστορίας ἦτο δυνατόν νὰ θεωρήσῃ ὁ *Spencer* τοὺς σκοποὺς τῶν κοινωνικῶν ὀργανώσεων. Ἡ διανοητικότης τοῦ *Spencer* ἦτο ἐστερημένη πάσης «ἐγελιανικῆς» κατευθύνσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἦτο ἀδύνατον νὰ ὀδηγήσῃ πρὸς τὰ μεγαλειώδη ἐκαῖνα μεταφυσικά συγκροτήματα, τῶν ὁποίων τὴν ἀναγνώρισιν προϋποθέτει ἡ ἀνωτέρω ἀποψις. Ὑπὸ τίνα μορφήν ἐμφανίζει λοιπὸν ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος τοὺς σκοποὺς τῶν κοινωνικῶν ὀργανώσεων; Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ *Hans Kelsen*, οἱ «σκοποὶ» τοῦ *Spencer* ἐμφανίζονται ὑπὸ τὴν μορφήν «ἀντικειμενικῶν σκοπῶν», δηλαδὴ «κανόνων»¹. Προβαίνων ὁ *Kelsen* εἰς τὴν παρατήρησιν ταύτην, ζητεῖ νὰ ἀποκαλύψῃ τὴν «κρυπτο-νομικὴν» μέθοδον, ἡ ἧς καλύπτεται ὑπὸ τὴν φυσικοεπιστημονικὴν κατεύθυνσιν τοῦ *Spencer*². Καὶ τοῦτο ἐπιχειρεῖ οὗτος ἐπιτυχῶς. Πράγματι ὁ τρόπος, καθ' ὃν προέβη ὁ *Spencer* εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῆς ὑποστάσεως τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως καὶ εἰς τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῶν δύο τύπων αὐτῆς ἀντιφάσκει πρὸς τὰς θεμελιώδεις ἀρχάς, ἐξ ὧν οὗτος ὠρμήθη. Προϋποθέτων ὁ *Spencer* τὴν ἀντικειμενικὴν ἰσχύϊν τοῦ δημοσίου συμφέροντος καὶ τῶν πρὸς τοῦτο συνδεομένων σκοπῶν, προβαίνει εἰς καθαρῶς ἀξιολογικὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος τῆς

¹ *Hans Kelsen*, op. cit., σ. 48.

² *Hans Kelsen*, op. cit., σ. 47.

πολιτείας, αντιμετώπισιν, τῆς ὁποίας μάλιστα ὁ εἰδικὸς χαρακτήρ — χαρακτήρ ξένος πρὸς τὰς ὡσαύτως ἀξιολογικάς, ἀλλ' ἐστερημένας «κανονιστικῆς» κατευθύνσεως θεωρίας, ὁποία π. χ. ἡ τοῦ *Hegel* — θὰ ἐδικαιολογεῖτο μάλλον εἰάν ἀπέρρεεν ἐκ συνειδήσεως νομικῆς. Ἐφ' ὅσον δὲν ἀπορρεῖ οὗτος ἐκ δεδηλωμένης νομικῆς συνειδήσεως, δηλαδή ἐξ ὠρισμένης νομικῆς κατευθύνσεως, ἐμφανίζεται ἀπλῶς ὑπὸ μορφήν «κρυπτο»-νομικὴν καὶ ἀντιφάσκει πρὸς τὴν φυσικοεπιστημονικὴν κατεύθυνσιν, ἐξ ἧς φέρεται ὁ *Spencer* ὁρμώμενος. Ὁ *Spencer* δὲν φαίνεται βεβαίως ἔχων συνείδησιν τῆς μεθοδολογικῆς ἀνακολουθίας, εἰς ἣν περιπίπτει. Ἡ πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας ὁδηγήσασα καθαρῶς «ἀντινατουραλιστικὴ» ὁδὸς δὲν ἠκολουθήθη ὑπ' αὐτοῦ συνειδητῶς καὶ συστηματικῶς. Μετὰ τὴν ἐπιχειρηθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ ἀποκρυστάλλωσιν τῆς ἐννοίας ἢ μᾶλλον σημασίας τῆς πολιτικῆς ὁργανώσεως, ἐπανέρχεται ὁ *Spencer* εἰς τὴν συνδεομένην πρὸς τὴν περὶ ἐξελίξεως θεωρίαν του οἰονεὶ «φυσικοεπιστημονικὴν» κατεύθυνσιν. Ἐπανερχόμενος εἰς αὐτὴν ζητεῖ οὗτος πλέον, ἀνεξαρτήτως τῶν κριτηρίων, δι' ὧν εἶχε προβῆ εἰς τὴν διάκρισιν τῆς ἰδιωτικῆς ἀπὸ τῆς πολιτικῆς ὁργανώσεως, νὰ προσδιορίσῃ τοὺς παράγοντας τῆς ἐξελίξεως τῆς πολιτείας. Οἱ παράγοντες οὗτοι ἐμφανίζονται πλέον τελείως ξένοι πρὸς τὸν παράγοντα, τὸν ὁποῖον ἐθεώρησεν ὁ *Spencer* ὡς προσδιορίσαντα τὴν ἰδιοτυπίαν τῆς πολιτείας καὶ τὴν ἀντίθεσιν αὐτῆς πρὸς τὰς ἰδιωτικὰς ὁργανώσεις. Ὁ παράγων οὗτος, παράγων καθαρῶς ἰδεολογικός, λησμονεῖται πλήρως κατὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς ἐξελίξεως τῆς πολιτείας. Ταύτην προσπαθεῖ ὁ *Spencer* νὰ ἐμφανίσῃ σύμφωνον πρὸς τὸ θεμελιῶδες περὶ ἐξελίξεως σχῆμα του. Ὁλοκλήρωσις καὶ διαφοροποιήσις διέπouσι καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν πολιτικῶν ὁργανώσεων¹. Οἱ ταύτην κινουῦντες παράγοντες εἶναι μηχανικοί. Ὁ νόμος, ὅστις κυρίως διέπει τὴν ὀλοκληρωτικὴν διαδικασίαν, εἶναι ὁ ἐξῆς: ὅσον περισσότερο εὐρίσκονται αἱ κοινωνικαὶ μονάδες ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς αὐτῆς δυνάμεως ἢ δυνάμεων ὁμοίων, τόσο περισσότερο

¹ Πρὸς κυρίως *Spencer*, op. cit., § 576.

ρον ώθθουνται αὐται πρὸς ένωσην καὶ ολοκλήρωσιν ¹. Αὕτη ἀποτελεῖ συγχρόνως αἰτίαν καὶ συνέπειαν τῆς διαρκῶς ἐπιτεινομένης μειώσεως τῆς ικανότητος τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ἀποχωρίζονται ἀλλήλων ². Ὁ τὴν διαφοροποίησιν διέπων νόμος ἐξάγεται ἐκ τῆς ἀντιστροφῆς τοῦ ἀνωτέρω. Ὅσον περισσότερο εἶναι ἐκτεθειμένοι αἱ κοινωνικαὶ μονάδες εἰς τὴν ἐπίδρασιν δυνάμεων ἀνομοίων, τόσον περισσότερο τείνουσιν αὐταὶ πρὸς διαφορισμόν ³. Τὴν γένεσιν τῶν μεταξὺ τῶν τάξεων ὑφισταμένων διακρίσεων ἀνάγει ὁ *Spencer* εἰς τὸν πόλεμον καὶ εἰς τὸν ἐξ αὐτοῦ πηγάσαντα θεσμόν τῆς δουλείας ⁴. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν διαφοροποίησιν ἀναπτυχθεῖσα περὶ δουλοπαροικίας θεωρία τοῦ *Spencer*. Ἀντιθέτως πρὸς τὸν *Comte*, ὅστις, ὡς γνωστόν, ἐνεφάνισε τὴν δουλοπαροικίαν ὡς προελθοῦσαν ἐκ τῆς δουλείας, ὁ *Spencer* διδάσκει, ὅτι οὐδεμία ὑφίσταται σχέσις μεταξὺ δουλείας καὶ δουλοπαροικίας. Τὴν δουλείαν γεννᾷ ἡ ἀπλῆ αἰχμαλωσία, ἐν ᾧ τὴν δουλοπαροικίαν γεννᾷ ἡ κατὰκτησις καὶ προσάρτησις χώρας τινός. Δοῦλοι καθίστανται οἱ ἀποσπασθέντες ἐκ τῶν κατοικιῶν καὶ ἐδαφῶν των αἰχμάλωτοι, ἐν ᾧ δουλοπαροικοὶ καθίστανται ἐκεῖνοι, τῶν ὁποίων τὰ ἐδάφη κατεκτήθησαν καὶ οἱ ὅποιοι διατηροῦσι σχετικὴν τινα ἐλευθερίαν πρὸς συνέχισιν τῆς καλλιεργείας ἐκεῖνων ⁵. Τὴν θεωρίαν ταύτην περὶ τῆς γενέσεως τῆς δουλοπαροικίας ἀναφέρομεν ἀπλῶς, χωρὶς καὶ νὰ υἱοθετῶμεν. Καθ' ἡμᾶς, οὔτε ἡ θεωρία τοῦ *Comte*, οὔτε ἡ θεωρία τοῦ *Spencer* ἀνταποκρίνονται πλήρως πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα. Πολλοὶ ὑπῆρξαν οἱ τρόποι, δι' ὧν παρήχθη ἡ δουλοπαροικία. Ὑπῆρξαν βεβαίως περιπτώσεις, καθ' ἃς δὲν προῆλθεν αὕτη ἐκ τῆς δουλείας. Αἱ περιπτώσεις ὅμως αὐταὶ δὲν ἀποκλείουσι καὶ τὴν ὑπαρξιν περιπτώσεων ἄλλων, καθ' ἃς ἡ δουλεία ἐξειλίχθη εἰς δουλοπαροικίαν. Τὸ νὰ

¹ *Spencer*, op. cit., § 451.

² *Spencer*, op. cit., § 458.

³ *Spencer*, op. cit., § 455.

⁴ *Spencer*, op. cit., § 456.

⁵ *Spencer*, op. cit., § 457.

ισχυρισθῆ τις, ὅτι εἷς καὶ μόνον εἰς ὑπῆρξεν ὁ τρόπος γενέσεως τῆς δουλοπαροικίας, εἶναι ἐσφαλμένον. Αὐτῆς ταύτης τῆς δουλείας ἡ γένεσις δὲν εἶναι δυνατόν μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος νὰ ἀποδοθῆ ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν πόλεμον.

Μετὰ τὰς γενικὰς περὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν πολιτικῶν ὀργανώσεων παρατηρήσεις αὐτοῦ, εἰσέρχεται ὁ *Spencer* εἰς τὴν ἔρευναν τῶν «πολιτικῶν μορφῶν καὶ δυνάμεων». Τὸ περὶ αὐτὰς ἀσχολούμενον κεφάλαιον τοῦ ἔργου του¹ εἶναι ἐξαιρέτως ἐνδιαφέρον. Ἐν αὐτῷ ἀναπτύσσεται ἡ πράγματι πρωτότυπος θεωρία, καθ' ἣν τόσον αἱ μορφαὶ τῶν πολιτευμάτων ὅσον καὶ αἱ πολιτικαὶ δυνάμεις βασιζονται ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως ὀρισμένης θεμελιώδους μονάδος. Ἡ θεμελιώδης μονὰς τῶν πολιτειακῶν μορφῶν εἶναι, κατὰ τὸν *Spencer*, τριαδική. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, ἀπὸ τῆς ἐκκολάψεως αὐτῆς, ἐνεφανίσθη ὑπὸ τριαδικὴν μορφήν, μορφήν ἀνταποκριθεῖσαν πρὸς τὴν φύσιν αὐτῆς. Καὶ τίνα εἶναι τὰ στοιχεῖα, τὰ ἀπαρτίζοντα τὴν πολιτικὴν τριάδα; Πρόκειται περὶ στοιχείων ἀφορώντων εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ πολιτειακοῦ ὀργανισμοῦ, δηλαδὴ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν φύσιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας; Ὅχι! Πρόκειται ἀπλῶς περὶ στοιχείων ἀφορώντων εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἡ πολιτικὴ τριάς τοῦ *Spencer* ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν ἐξῆς τριῶν στοιχείων: τοῦ ἄρχοντος, τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ λαοῦ ἢ γενικῶς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς συνελύσεως τοῦ λαοῦ². Ἡ ἀρχικὴ φύσις τῆς πολιτειακῆς ἐξουσίας χαρακτηρίζεται διὰ τῆς συνυπάρξεως τῶν τριῶν τούτων στοιχείων. Ὡς πηγὴ πάντων τῶν πολιτευμάτων ἐχρησίμευσε, κατὰ τὸν *Spencer*, ἡ ἀνωτέρω περιγραφεῖσα φυσικὴ καὶ πρωτόγονος τριάς³. Ἀναλόγως βεβαίως τῶν περιστάσεων καὶ τῶν εἰδικῶν ὄρων, ὑφ' οὓς ἐξελίσσεται πολιτεία τις, ἐμφανίζεται ὁ ἄρχων ἄλλοτε μὲν ἐκτοπίζων τὸν τρίτον παράγοντα

¹ *Spencer*, op. cit. §§ 464—470.

² *Spencer*, op. cit., § 464. — Περὶ τοῦ ἄρχοντος ἢ πολιτικοῦ ἀρχηγοῦ ἐν γένει πρὸς εἰδικῶς §§ 471—482. — Περὶ τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ λαοῦ καὶ γενικῶς τῶν συλλογικῶν κυβερνητικῶν σωμάτων πρὸς εἰδικῶς §§ 488—489. — Περὶ τῶν περιπτώσεων συνεργασίας ἄρχοντος καὶ ἀντιπροσωπείας πρὸς εἰδικῶς §§ 490—495.

³ *Spencer*, op. cit., § 465.

τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, δηλαδή τὸν λαόν, ἄλλοτε δὲ ἐκτοπιζόμενος ὑπ' αὐτοῦ. Ἡ τὸ δεύτερον στοιχεῖον τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπαρτίζουσα ἀριστοκρατικὴ τάξις δὲν εὐρίσκεται ὡσαύτως ἐν σταθερᾷ πρὸς τὰ δύο ἄλλα στοιχεῖα σχέσει. Ἡ ἐξέλιξις μεταβάλλει τὴν ἀρχικὴν ἰσότητα τῶν σχέσεων. Πάντως καὶ αἱ τρεῖς πολιτειακαὶ μορφαί, πρὸς ἃς ὠδήγησε μέχρι τοῦδε ἡ ἐξέλιξις, δηλαδή δεσποτικὴ μοναρχία, ὀλιγαρχία καὶ δημοκρατία, ἀνάγονται εἰς τὴν ἀρχικὴν τριάδα¹. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν ἀρχικῶν στοιχείων εἰς βᾶρος τῶν δύο ἄλλων προκαλεῖ ἐκάστοτε τὴν ἐμφάνισιν μιᾶς ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευομένων πολιτειακῶν μορφῶν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικῶς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ τρίτου στοιχείου, δηλαδή τοῦ λαοῦ, ταύτην ἐμφανίζει ὁ *Spencer* ὡς συνδεομένην πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῶν κοινωνιῶν ἀπὸ τοῦ πολεμικοῦ καθεστῶτος εἰς τὸ βιομηχανικόν². Ἡ ἐξέλιξις τῆς βιομηχανίας ὑποβοηθεῖ τὴν χειραφέτησιν τοῦ λαοῦ, προκαλοῦσα τὴν γένεσιν νέας τάξεως ἀτόμων, ὧν ἡ δύναμις, ἀπορρέουσα ἐκ τοῦ πλοῦτου αὐτῶν, συναγωνίζεται τὴν δύναμιν τῶν εὐγενῶν. Ἡ ἀνάδειξις τῆς τάξεως ταύτης, ἐκτοπίσασα τὸν φεουδαλισμὸν, προεκάλεσε γενικὴν βελτίωσιν τῆς θέσεως τοῦ λαοῦ. Ἡ σχέσις τοῦ νέου κυρίου πρὸς τὸν ὑφιστάμενον αὐτοῦ δὲν βασιίζεται πλέον ἐπὶ πρωτοπικῆς ὑποταγῆς. Ὁ ἀτομιστῆς καὶ «λιμπεραλιστῆς» *Spencer* βλέπει εἰς τὴν ἄρσιν τῆς προσωπικῆς καὶ πατριαρχικῆς ὑποταγῆς τὴν λύσιν τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων. Τὴν ἀνώνυμον καὶ κληρονομικὴν δουλείαν, ἡ ὁποία — ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ *Walther Rathenau*³ — ἐπήγαγεν ἐκ τῆς ἄρσεως τοῦ φεουδαλικοῦ καθεστῶτος καὶ ἐκ τῆς ἐκτοπισάσεως τὴν συντεχνιακὴν ὀργάνωσιν ἐπαγγελματικῆς ἐλευθερίας, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἴδῃ ὁ ὀπαδὸς τῆς φιλελευθέρας σχολῆς, ὁ ἄνθρωπος, ὅστις πιστεύει εἰς τὸν ἐλεύθερον συναγωνισμὸν ὡς εἰς τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης⁴.

¹ *Spencer*, op. cit., § 465.

² *Spencer*, op. cit., §§ 497 καὶ 503.

³ *Walther Rathenau*, Kritik der dreifachen Revolution, Berlin 1924, σ. 46.
—Τοῦ αὐτοῦ, Von kommenden Dingen. Berlin 1922, σ. 64.

⁴ Εἰς ἐλάχιστα μόνον σημεία τῶν ἔργων τοῦ ἀναγνωρίζει ὁ *Spencer*, ὅτι ἡ λεγο-

Είπομεν ἤδη, ὅτι, κατὰ τὴν *Spencer*, ὄχι μόνον αἱ μορφαὶ τῶν πολιτευμάτων, ἀλλὰ καὶ αἱ πολιτικαὶ δυνάμεις, ὄχι μόνον ὁ τύπος, ἀλλὰ καὶ ἡ οὐσία τῆς πολιτικῆς ζωῆς βασιζονται ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως ὠρισμένης θεμελιώδους μονάδος. Ἡ θεμελιώδης μονὰς τῶν πολιτικῶν δυνάμεων εἶναι, κατὰ τὸν *Spencer*, ἡ κοινὴ γνώμη¹. Δι' αὐτῆς καὶ μόνον εἶ' αὐτῆς κυβερνᾷ καὶ ὁ ἰσχυρότερος τῶν μοναρχῶν. Ὡς κοινήν γνώμην χαρακτηρίζει ὁ *Spencer* οὐχὶ μόνον τὴν ἀυθορμήτως παραγομένην γνώμην τῶν ἐνδιαφερομένων, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαγορευομένην εἰς αὐτοὺς γνώμην τῶν παρελθουσῶν γενεῶν, τὴν παράδοσιν καὶ τὸ παρελθόν. τὴν κοινήν γνώμην τῶν νεκρῶν². Ὁ *Spencer* κατ' ἀρχὴν ἀρέσκεται εἰς τὴν ιδέαν, ὅτι τὸ παρὸν εἶναι ὑποταγμένον εἰς τὸ παρελθόν. Μὴ θέλων νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ὑπαρξίν τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρωτογενοῦς παράγοντος τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ἐξελίξεως, προσπαθεῖ οὗτος νὰ ἀναγάγῃ τὰ πάντα εἰς τὸ ἀπρόσωπον παρελθόν. Οὕτω π. χ. ἰσχυρίζεται ὁ *Spencer*, ὅτι αὐτοὶ οὗτοι οἱ νόμοι ὑπῆρξαν κατ' ἀρχὰς ἢ ἐκδήλωσις τῆς ἐξουσίας τῶν νεκρῶν ἐπὶ τῶν ζώντων, ἢ ἐκδήλωσις τῶν προσταγῶν τῶν προγόνων³. Ἄλλ' ἐρωτᾶται: ἀνάγων ὁ *Spencer* τὰ πάντα εἰς τὸ παρελθόν, κατορθώνει ἄρα γε πράγματι νὰ ἐμφανίσῃ τὴν κοινωνικὴν ἐξέλιξιν ὡς ἀπηλλαγμένην βουλευτικῶν ὀρμητηρίων; Τὸ εἰς τὰ ὄμματα τῶν μεταγενεστέρων ὡς ἀπρόσωπος ὁλότης ἐμφανιζόμενον παρελθόν δὲν ἦτο ποτὲ συνδεδεμένον πρὸς τὴν ὑπαρξίν ὠρισμένων ἀνθρώπων καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὠρισμένων βουλήσεων, δὲν ἦτο ποτὲ παρὸν; Αἱ προσταγαὶ τῶν προγόνων δὲν ἐγεννήθησαν καὶ αὐταὶ ὡς ἀυθαίρετα περιεχόμενα τῆς βουλήσεως τούτων; Ὁ *Spencer* ἀπέφυγε νὰ θέσῃ τὰ ἐρωτήματα ταῦτα. Ἀνάγων τὸ παρὸν εἰς τὸ παρελθόν, προσπαθεῖ νὰ ἐμφανίσῃ τὴν βούλησιν τῶν παρελθουσῶν γενεῶν ὡς μηχανικὴν αἰτίαν. Εἰς τὸ σημεῖον

μὲν ἐλευθέρᾳ ἐργασίᾳ ἀποτελεῖ νέον εἶδος δουλείας. (Πρὸς π. χ. *op. cit.*, § 820). Τὰ σημεῖα ὅμως αὐτὰ ἀποτελοῦσιν ἐξαιρέσεις καὶ δὴ ἐξαιρέσεις, αἱ ὁποῖαι οὐδόπως ἐμφανίζονται ἐπηρεάζουσαι τὸν Λιμπεραλισμὸν τοῦ *Spencer*.

¹ *Spencer*, *op. cit.*, § 466.

² *Spencer*, *op. cit.*, § 467.

³ *Spencer*, *op. cit.*, §§ 529 κ. ε.

τουτο εκδηλουται κυρίως ή θεμελιώδης διαφορά του *Spencer* και γενικώς του άγγλογαλλικού νατουραλισμού από του έν Γερμανία άναπτυχθέντος ρωμαντικού Ιστορισμού. Ός θά ιδώμεν κάτωτέρω, και ο γερμανικός Ιστορισμός, αντίθέτως προς την άγνοούσαν τάς έννοίας τής εξέλιξεως, παραδόσεως και γενικώς τής Ιστορίας «λογοκρατίαν», επίστευεν εις την εξάρτησιν του παρόντος εκ του παρελθόντος, δηλαδή εις την εξέλιξιν. Έν ω δμως ο άγγλογαλλικός νατουραλισμός εθεώρησε την εξέλιξιν ως μηχανικήν διαδικασίαν, ο γερμανικός Ιστορισμός ένεφάνισε ταύτην ως οργανικήν διαδικασίαν. Το πνεύμα και ή ψυχή του λαου, περι ών όμιλουσιν οι άντιπρόσωποι του από του *Herder* όρμηθέντος ρωμαντικού Ιδεαλισμού, δέν σημαίνουσι κατά βάθος άλλο τι ει μή τὸ εκ του άθροίσματος τών κατά μέρος βουλήσεων προκύπτον οργανικόν σύνολον λαου τινος.

62.—Τὸ περι την πολιτείαν και γενικώς την πολιτικήν ασχολούμενον τμήμα τής κοινωνιολογίας του *Spencer* περιλαμβάνει και δύο κεφάλαια, τὰ όποία ειδικώς πραγματεύονται περι τής έν τῷ δευτέρῳ, δηλαδή καθ' αυτό θεωρητικῷ τμήματι αὐτῆς τεθείσης, ολόκληρον δὲ τὸ κοινωνιολογικόν σύστημα του *Spencer* διεπούσης διακρίσεως τής κοινωνίας εις τὸν πολεμικόν και βιομηχανικόν τύπον αὐτῆς. Η διάκρισις αὐτη άποτελεῖ την βάση τής ήθικῆς περι πολιτείας διδασκαλίας του *Spencer*. Είπομεν ἤδη (§ 54), ότι «πολεμικαί» (ἢ και άπλῶς «στρατιωτικαί») εἶναι, κατά τὸν *Spencer*, αἱ κοινωνίαι εκείναι, ών ή δρᾶσις στρέφεται μᾶλλον περι την λεηλασίαν. «Βιομηχανικαί» εἶναι αντίθέτως αἱ κοινωνίαι εκείναι, ών ή δρᾶσις εἶναι μᾶλλον παραγωγική. Επί τής διακρίσεως ταύτης έβάσισεν έν μέρει, ως γνωστόν (§ 37), και ο *Comte* τὸ θεμελιώδες ιστορικοφιλοσοφικόν σχῆμα αὐτου, θεωρήσας την αντίθεσιν μεταξύ θεολογικοῦ και θετικοῦ καθεστῶτος άνάλογον προς την αντίθεσιν μεταξύ πολεμικοῦ και βιομηχανικοῦ καθεστῶτος. Όπως ο *Comte*, κατά τὸν αὐτὸν τρόπον και ο *Spencer* θεωρεῖ την άνθρωπότητα εξελισσομένην από του πολεμικοῦ τύπου τών κοινωνιῶν εις τὸν βιομηχανικόν και εἰρηνικόν¹. Εἰς τὸ

¹ *Spencer*, op. cit., § 578.

μέλλον θά επικρατήση, κατά τόν *Spencer*, πλήρως τὸ βιομηχανικὸν καθεστῶς¹. Ἡ ἐπικράτησις αὐτοῦ θά προκαλέσῃ γενικὸν περιορισμὸν τῆς ἀρμοδιότητος τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν².

Καὶ τίνα εἶναι, κατά τόν *Spencer*, τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν περι ὧν ὁ λόγος κοινωνικῶν τύπων;

Τὸ πολεμικὸν καθεστῶς — ὅπως ἴσχυσε τοῦτο κυρίως εἰς τὸ παλαιὸν *Περσὺ*³, τὴν *Αἴγυπτον*, τὴν *Σπάρτην* καὶ τὴν *Ρώμην* — χαρακτηρίζεται ἢ πλήρης ὑποταγὴ τοῦ ἀτόμου ὑπὸ τὸ κράτος⁴. Τὸ ἄτομον ὑφίσταται μόνον χάριν τοῦ κράτους. Κύριος σκοπὸς τοῦ κράτους εἶναι ἢ πολιτικὴ αὐτονομία καὶ ἢ οικονομικὴ αὐτάρκεια. Ὡς ὑψίστη ἀρετὴ θεωρεῖται ἢ ἀνδρεία καὶ ὡς ὑψίστη δόξα ἢ ἐν πολέμῳ νίκη. Ἡ ἐκδικησις ἀποτελεῖ τὸ ἱερώτατον τῶν καθηκόντων τοῦ μέλους στρατιωτικῆς κοινωνίας.

Ὁ βιομηχανικὸς τύπος τῶν κοινωνιῶν, ἂν καὶ ἐξακολουθεῖ καλυπτόμενος ὑπὸ τὰ μὴ ἐξαλειφθέντα ἀκόμη χαρακτηριστικὰ τοῦ πολεμικοῦ τύπου⁵, ἐξάγεται ἐν τούτοις ὑπὸ τοῦ *Spencer* ἐπιτυχῶς δι' ἀντιστροφῆς τῶν προσδιορίζοντων τὸν πολεμικὸν τύπον χαρακτήρων. Οὕτω π. χ., ἀντιθέτως πρὸς τὸν πολεμικὸν τύπον, ὁ βιομηχανικὸς ἐμφανίζει τὴν πολιτείαν ὑφισταμένην χάριν τοῦ ἀτόμου ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει προστατεύουσαν καὶ οὐχὶ θυσιάζουσαν τοῦτο⁶. Ἡ ἀρμοδιότης τῶν δημοσίων ὀργανισμῶν περιορίζεται, ἐκτεινομένης τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν ἰδιωτικῶν ὀργανισμῶν⁷. Ὡσαύτως, ἀντιθέτως πρὸς τὸν πολεμικὸν τύπον, εἰς ὃν ἰδιάζει δεσποτικὴ μορφή κυ-

¹ *Spencer*, op. cit., § 578.

² *Spencer*, op. cit., §§ 579 καὶ 580.

³ Περὶ τοῦ Περσὺ καὶ τῶν κρατουσῶν περὶ τούτου συγκεχυμένων ἀντιλήψεων πβλ. *R. Thurnwald*, Zum Werden des Staats, ἐν *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Soziologie*, 5. Jahrg., Heft 1. 1929, σ. 73 κ. ε. — Ὁ *Thurnwald* ἐμφανίζεται ἐγκρίνων τὴν γνώμην τοῦ *Louis Baudin* (*L'empire socialiste des Inkas*, Paris, Institut d'Ethnologie, 1928), καθ' ἣν τὸ πολιτικὸν σύστημα τοῦ Περσὺ ὑπῆρξε κρατικῶς σοσιαλιστικόν (πβλ. op. cit., σ. 74).

⁴ *Spencer*, op. cit., §§ 547 κ. ε.

⁵ *Spencer*, op. cit., § 562.

⁶ *Spencer*, op. cit., § 564.

⁷ *Spencer*, op. cit., § 570.

βερνήσεως, ὁ βιομηχανικὸς τύπος βασιλεύει ἐπὶ ἐξουσίας ἀσκουμένης ὑπὸ ὄργάνου ἀντιπροσωπευτικοῦ, δηλαδὴ ὄργάνου ἐκπροσωποῦντος τὴν βούλησιν τοῦ λαοῦ¹. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἐσωτερικὸν χαρακτῆρα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τοῦ βιομηχανικοῦ καθεστῶτος, οὗτος εἶναι ὡσαύτως διάφορος τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἰδιαζούσης εἰς τὸν πολεμικὸν τύπον πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ βιομηχανικοῦ καθεστῶτος εἶναι μόνον ἀρνητικῶς ρυθμιστικὴ καὶ οὐχί, ὡς ἡ ἐξουσία τοῦ πολεμικοῦ καθεστῶτος, ἀρνητικῶς καὶ θετικῶς ρυθμιστικὴ². Ἐν ἄλλαις λέξεσιν: αὕτη ἀρκεῖται εἰς τὸ νὰ ὀρίζη τί δὲν πρέπει νὰ πράττη τις, ἐπιβάλλουσα ἀπλῶς τὴν παράλειψιν καὶ οὐχὶ τὴν ἀσκήσιν ὀρισμένων ἔργων. Τέλος τὸ βιομηχανικὸν καθεστῶς, ἀντιθέτως πρὸς τὸ πολεμικόν, δὲν ἔχει ἀνάγκην οἰκονομικῆς αὐτονομίας καὶ αὐταρκειας, διότι, δεδομένων τῶν πρὸς τὰ ἄλλα κράτη εἰρηνικῶν σχέσεων αὐτοῦ, ὀργανοῦται ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τούτων, τῆς προκαλουμένης οὕτω διεθνούς ὀργανώσεως ὀδηγούσης πρὸς καταμερισμὸν τῶν ἔργων, ἐξειδίκευσιν καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀλληλεξάρτησιν καὶ ἀπώλειαν τῆς οἰκονομικῆς αὐτονομίας³.

Εἰς τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τῆς ἐξελίξεως τῶν κοινωνιῶν ἀπὸ τοῦ πολεμικοῦ τύπου εἰς τὸν βιομηχανικὸν ὑπεβοηθήθη ὁ *Spencer* κυρίως ὑπὸ τοῦ Ἀγγλοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου καὶ κοινωνιολόγου *Henry Maine*, περὶ οὗ εἶχομεν ἤδη τὴν εὐκαιρίαν νὰ εἰπωμεν ὀλίγας λέξεις. Ὁ *Maine*, ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Ancient Law», ἀνέπτυξε τὴν ἄποψιν, καθ' ἣν ἡ ἐξέλιξις τῶν κοινωνιῶν ἐσήμανε μέχρι τοῦδε τὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τοῦ νομικοῦ τύπου τοῦ *status* εἰς τὸν τύπον τῆς *συμβάσεως*. Τὴν ἄποψιν ταύτην υἱοθετεῖ καὶ ὁ *Spencer*, χαρακτηρίζων τὴν σύμβασιν ὡς τὴν βάσιν τοῦ βιομηχανικοῦ καθεστῶτος⁴. Ἡ περὶ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ *status* καὶ *συμβάσεως* θεωρία τοῦ *Maine* ἐχρησίμευσε μετὰ ταῦτα ὡς νύξιν πρὸς καλλιτέραν θεμελίωσιν τῆς κοινωνιο-

¹ *Spencer*, op. cit., §§ 565 καὶ 566

² *Spencer*, op. cit., § 569.

³ *Spencer*, op. cit., § 572.

⁴ *Spencer*, op. cit., § 568.

λογικῆς θεωρίας τοῦ Φερδινάνδου Τῆννιες.¹ Ὅταν πραγματευθῶμεν περὶ αὐτῆς, θὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τοῦ *Μαίνε* διεξοδικώτερον.

63. — Εἶπομεν ἤδη (§ 52), ὅτι τὸ ἕκτον μέρος τῆς κοινωνιολογίας τοῦ *Spencer* εὐρίσκεται ἐν ἀμέσῳ σχέσει πρὸς τὸ πρῶτον μέρος αὐτῆς. Ἀμφότερα τὰ μέρη ταῦτα, ὅσον τὸ κατ' ἐπίφασιν εἰσαγωγικὸν ὅσον καὶ τὸ εἰδικῶς περὶ τὴν ἔρευναν τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν στρεφόμενον, ἀπέδλεψαν — ὡς ὀρθῶς τονίζει καὶ ὁ *L. v. Wiese*² — εἰς τὸν σκοπὸν, ὅπως ἐμφανίσωσι καὶ τὰς βαθυτέρας τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν ὡς ἀναγομένας εἰς τὰ ἀπλούστερα τῶν αἰτίων, ἰδίᾳ μάλιστα εἰς αἰτία συνδεόμενα πρὸς τὴν καθαρῶς φυσικὴν κατάστασιν τῶν πρωτογόνων, εἰς αἰτία ὅπωςδῆποτε «ἐξω»θρησκευτικά. Ὁ «φόβος», αἰσθημα κοινὸν καὶ οὐχὶ εἰδικῶς θρησκευτικόν, ὑπῆρξε, κατὰ τὸν *Spencer*, ἡ ἐξωθρησκευτικὴ πηγὴ, ἐξ ἧς ἀπέρρευσε τὸ θρησκευτικὸν αἰσθημα. Τὸν φόβον τοῦτον ἐνέπνευσε κυρίως παρὰ τοῖς πρωτογόνοις ἡ ἰδέα τῶν νεκρῶν³. Ἡ ἀδυναμία τούτων, ὅπως διακρίνωσι τὸν θάνατον ἀπὸ τοῦ ὕπνου, ἐγέννησε τὴν πίστιν πρὸς τὴν ἐπάνοδον τῶν νεκρῶν, πίστιν, ἣτις, ὀφειλομένη κατ' ἀρχὰς εἰς ἀπλοῦν φόβον, προήχθη εἰς πίστιν πρὸς τὰ πνεύματα γενικῶς. Ἡ πίστις πρὸς τὴν ἐπάνοδον τῶν νεκρῶν ἐγέννησε κατ' ἀνάγκην τὴν πίστιν πρὸς τὴν ἄλλην ζωὴν, ζωὴν ἐπιφυλασσομένην εἰς τοὺς νεκρούς⁴, ὡς καὶ πρὸς κόσμον ἄλλον, κόσμον κείμενον πέραν τοῦ ἐπιγείου⁵. Εἰς τὴν ὑπαρξιν καὶ δράσιν τῶν πνευμάτων ἀπέδιδεν ὁ πρωτόγονος πᾶν ὅ,τι παράδοξον ἐνεφάνιζον εἰς αὐτὸν ἡ φύσις καὶ ἡ ζωὴ. Ἐκ τῆς πίστεως πρὸς τὰ πνεύματα ἐπήγασαν ἡ λατρεία τῶν προγόνων⁶ καὶ τὰ θρησκευτικὰ συστήματα τῆς εἰδωλολατρείας καὶ τοῦ φетиχισμοῦ⁷. Γενικῶς δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, ὅτι ὁ *Spencer* προσεπάθησε νὰ ἀναγάγῃ πάντα τὰ θρησκευτικὰ αἰσθη-

¹ Πρὸς *Ferdinand Tönnies*, op. cit., σ 183 κ. ἐ., 195 κ. ἐ. — (III Buch, §§ 7 κ. ἐ.).

² *L. v. Wiese*, op. cit., σ. 98 καὶ 108.

³ *Spencer*, op. cit., §§ 81—90.

⁴ *Spencer*, op. cit., §§ 99 κ. ἐ.

⁵ *Spencer*, op. cit., §§ 109 κ. ἐ.

⁶ *Spencer*, op. cit., §§ 146 κ. ἐ.

⁷ *Spencer*, op. cit., §§ 154 κ. ἐ.

ματα και τὰς θρησκευτικὰς ιδέας εἰς τὴν πεπλανημένην περὶ νεκρῶν ιδέαν τῶν πρωτογόνων. Αὕτη και ὁ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσας φόβος ἐγέννησαν τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον. Ἐμφυτος εἰς τὸν ἄνθρωπον θρησκευτικὴ τάσις δὲν ὑφίσταται¹. Ἡ καταγωγὴ πασῶν τῶν θρησκευτικῶν εἶναι κοινὴ. Πρόκειται περὶ καταγωγῆς φυσικῆς και οὐχὶ ὑπερφυσικῆς². «Τὸ πνεῦμα δὲν περιλαμβάνει θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις»³.

Τὸ ὅτι ἡ καταγωγὴ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος εἶναι φυσικὴ και οὐχὶ ὑπερφυσικὴ, τὸ ὅτι δηλαδὴ ἡ γένεσις τούτου δὲν ὀφείλεται εἰς ἐξωτερικὴν ἀποκάλυψιν, δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν «ἐπιστημονικῶς» νὰ ἀμφισβητηθῇ. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατὸν και δέον νὰ ἀμφισβητηθῇ, εἶναι ἡ θεωρία περὶ τῆς ἐξωθρησκευτικῆς καταγωγῆς τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Ἡ θεωρία αὕτη, ὑποστηρικθεῖσα οὐχὶ μόνον ὑπὸ τοῦ *Spencer*, ἀλλὰ και ὑπὸ πάντων σχεδὸν τῶν ὀρμηθέντων ἐκ τῆς ἐθνολογίας παρατηρητῶν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου, ὡς ὁ *Tylor*, ὁ *Lippert* και αὐτὸς οὗτος ὁ *Wilhelm Wundt*, ἀντεκρούσθη ἀποτελεσματικῶς ὑπὸ τῆς ὀνομασθείσης ὑπὸ τοῦ *Vierkandt* «ἀπριοριστικῆς» κατευθύνσεως⁴. Ἡ κατεύθυνσις αὕτη, ἐμφανισθεῖσα οὐχὶ μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὴν θρησκείαν, ἀλλὰ και ἐν σχέσει πρὸς τὴν τέχνην και τὴν μουσικὴν, ὠδήγησε πρὸς τὴν πιστοποίησιν τῆς ἐξῆς ἀληθείας: ὅτι διαθέσεις, ὁποῖαι ἢ θρησκευτικὴ, ἢ καλλιτεχνικὴ και ἢ μουσικὴ, δὲν ἐξειλίχθησαν ἐκ καταστάσεως προθρησκευτικῆς, προκαλλιτεχνικῆς ἢ προμουσικῆς, ἀλλ' ὅτι ἐγεννήθησαν ὡς τοιαῦται ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἀποτελοῦν δηλαδὴ διαθέσεις ἐμφύτους εἰς αὐτόν. Ὁ *Wilhelm Worringer* κατάρθωσε μετ' ἐξαιρέτου ὀξυνοίας νὰ προσδιορίσῃ τὴν μεγίστην διαφορὰν, ἢ ὁποῖα ὑφίσταται μεταξὺ τῶν κατ' ἐπίφασιν λίαν συγγενῶν ἐμφανίσεων τοῦ νατουραλισμοῦ ὡς τέχνης και τῆς τάσεως πρὸς ἀπομίμησιν τῆς φύσεως⁵. Ἡ ἔρευνα τοῦ

¹ *Spencer*, op. cit., § 588.

² *Spencer*, op. cit., §§ 584—588.

³ *Spencer*, op. cit., § 588.

⁴ Ἠρῶλ. *Alfred Vierkandt*, op. cit., σ. 287 κ. ε.

⁵ *Wilhelm Worringer*, *Abstraktion und Einfühlung*, München 1919, σ. 14 κ. ε., 34 κ. ε.

Worringer απέδειξε, ότι ή τέχνη δέν προήλθεν εκ τής παιγνιώδους τάσεως πρὸς ἀπομίμησιν τής φύσεως, ἔτι ή τάσις αὐτή δέν ὑπῆρξε τάσις προκαλλιτεχνική, καί ότι ή τέχνη εἶναι ξένη πρὸς αὐτήν, πολλῶν ἀρχαίων λαῶν ἐπιδειξάντων παραλλήλως πρὸς τήν περί ἧς ὁ λόγος τάσιν δρᾶσιν καθαρῶς δημιουργικήν καί καλλιτεχνικήν. Ὅσον ἀφορᾷ τήν μουσικήν, περί ταύτην ἠσχολήθη ὁ *Karl Stumpf*, ἀποδείξας, ὅτι τὸ ἄσμα δέν προέκυψεν εκ τής ἀναπτύξεως τής διεπούτης τῆς βασιλείου τῶν ζῶων φωνητικῆς ἐνεργείας, ἀλλ' ὅτι ὀφείλεται εἰς ἰκανήτα ἰδιάζουσαν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν ἄνθρωπον¹.

Τήν «ἀπριοριστικήν» κατεύθυνσιν ἐν σχέσει πρὸς τήν ἐξήγησιν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου ἠκολούθησε μετὰ πλήρους ἀποτελεσματικότητος ὁ *Rudolf Otto*. Καί πρὸ τής ἐμφανίσεως τοῦ ἔργου του «*Über das Heilige*» εἶχον βεβαίως ἐκδηλωθῆ τάσεις συγγενεῖς πρὸς τήν ὑπ' αὐτοῦ ἐκπροσωπηθεῖσαν. Ἀπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ *Schleiermacher* ἤρξατο χαρασσομένη ή ὁδός, ή ὁποία ὠδήγησε πρὸς τήν «ἀπριοριστικήν» ἐρμηνείαν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Πάντως ὁ *Otto* ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὅστις ἀπεκρυστάλλωσε τελικῶς καί συνειδητῶς τὰ πορίσματα τής ἀκολουθησάσης τήν ὁδὸν ταύτην ἐρεῦνης, παραγαγὼν ταῦτα εἰς ἰδίαν περί θρησκευτικοῦ φαινομένου θεωρίαν. Κατὰ τήν θεωρίαν ταύτην, τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον εἶναι φαινόμενον πρωταρχικόν, ἐγεννήθη ὡς τοιοῦτον καί δέν ἐπήγαγεν εκ καταστάσεως προθρησκευτικῆς. Ἡ ἐφ' ἧς βασιζεται τοῦτο διάθεσις, διάθεσις οὐχὶ μόνον τοῦ αἰσθήματος, ἀλλὰ καί τής βουλήσεως καί τής παραστάσεως, εἶναι ἔμφυτος εἰς τὸν ἄνθρωπον καί ὀφείλεται οὐχὶ εἰς συνδυασμοὺς ἐξωθρησκευτικῶν ψυχικῶν καταστάσεων, ὡς π. γ. ὁ φόβος, ἀλλ' εἰς ψυχικὴν κατάστασιν εἰδικῶς θρησκευτικὴν. Δέν εἶναι βεβαίως δυνατὸν ἐν τῷ προκειμένῳ νὰ προβῶμεν εἰς ἀνάλυσιν τοῦ ἔργου τοῦ *Rudolf Otto*. Παραπέμποντες διὰ τὰς λεπτομερείας τόσον εἰς τοῦτο, ὅσον καί εἰς τήν ἐξ αὐτοῦ ὀρμηθεῖσαν καί ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν πραγματείαν τοῦ κοινωνιολόγου *Alfred Vierkandt* «*Das Heilige in*

¹ *Karl Stumpf*, *Die Anfänge der Musik*, Leipzig 1911, σ. 10 κ. ε. (Τήν παραπομπήν ταύτην παραλαμβάνομεν εκ : *Vierkandt*, op. cit., σ. 287).

den primitiven Religionen», ἀρκούμεθα ἀπλῶς εἰς γενικὰς τινὰς γραμμάς καὶ δὴ γραμμάς ἐμμέσως μόνον ἀναφερομένας εἰς τὴν θεμελιώδη θέσιν τοῦ ἔργου τοῦ *Otto*.

Ὁ *Ernst Troeltsch*, κρίνων τὸ βιβλίον τοῦ *Otto*, παρατηρεῖ, ὅτι διὰ τὸν θρησκευτικὸν τύπον ἀνθρώπου ἀποτελεῖ ἡ ὑπαρξίς εἰδικῶς θρησκευτικοῦ νόηματος προϋπόθεσιν φυσικωτάτην καὶ λίαν καταφανή¹. Μόνον ὅμως διὰ τὸν θρησκευτικὸν τύπον ἀποτελεῖ τοῦτο προϋπόθεσιν τοιαύτην; Πρόκειται ἄρα γε μόνον περὶ προϋποθέσεως ἀξιώματικῆς ἰσχύος, ἐξ ἧς ὀρμᾶται ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις, ἢ μήπως πρόκειται καὶ περὶ πορίσματος ἐπιστημονικῆς ἰσχύος, εἰς τὸ ὅποιον δέον ὅπως δῆποτε νὰ καταλήξῃ ἡ ἐπιστημονικὴ γενικῶς συνείδησις; Καθ' ἡμᾶς, οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ἀναγνώρισις τῆς πρωταρχικῆς ὑποστάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου εἶναι δυνατὸν ἢ μᾶλλον δέον νὰ ἀποτελέσῃ καὶ πόρισμα ἐπιστημονικῆς ἰσχύος. Ἡ ἐπιστήμη δικαιούται νὰ χαρακτηρίσῃ ὡς ἔμφυτον εἰς τὸν ἄνθρωπον πᾶσαν γενικῶς διάθεσιν, τῆς ὁποίας ἡ ὑπαρξίς ἐπιδεικνύει διαρκῶς καὶ δὴ ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως αὐτοῦ ὠρισμένα συμπτώματα. Τὸ αἶσθημα τοῦ θείου, τὸ νόημα τοῦ ἱεροῦ, ἡ θρησκευτικὴ γενικῶς διάθεσις ἐξεδήλωσε παντοῦ καὶ πάντοτε συμπτώματα ζωῆς καὶ δῆ, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως κατωτέρω, ζωῆς ἐξαιρέτως ἐπιβλητικῆς. Τούτου δοθέντος, δικαιούμεθα νὰ ἀγνοήσωμεν τὴν πρωταρχικὴν ὑπόστασιν αὐτῆς ὡς ἰδιοτύπου βιώσεως; Πῶς κατώρθωσεν ὁ *Spencer*, ὁ ὁποῖος ἀκριδῶς ἐχαρακτήρισεν ὡς πρωταρχικὸν τὸ ὑφ' ὀλοκλήρων ἐποχῶν καὶ λαῶν ἀγνοηθὲν φαινόμενον τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, νὰ ἀποκρούσῃ τὴν πρωταρχικότητα τοῦ ὑπὸ μηδεμιᾶς ἐποχῆς ἀγνοηθέντος θρησκευτικοῦ φαινομένου; Πῶς εἶναι δυνατὸν κατ' ἀρχὴν νὰ μὴν ἀναγνωρίσωμεν τὴν πρωταρχικότητα διαθέσεως, ὁποία ἡ θρησκευτικὴ, διαθέσεως, ἧς ἡ ἐκδήλωσις συνεδέθη πρὸς τὰ ὑψίστα τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως; Δὲν πρόκειται νὰ ἐπικαλεσθῶμεν τὰ ἐνδοβουλητικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, τοὺς τύπους τοῦ ἀσκητοῦ, τοῦ ἀγίου καὶ τοῦ προφήτου, οἱ ὁποῖοι ὀφείλονται εἰς

¹ Πρὸς. *Alfred Vierkandt*, op. cit., σ. 292.

τὴν ἐξαιρετικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, διότι ἡ ἀξία τούτων εἶναι ἰσως δυνατόν ὑπὸ τινων νὰ ἀμφισβητηθῇ. Ἀρκούμεθα εἰς τὸ νὰ ἐπικαλεσθῶμεν τὰ καλλιτεχνικὰ ἐπιτεύγματα τῆς θρησκευτικῆς βουλήσεως καὶ νὰ ἐρωτήσωμεν συγκεκριμένως: πῶς συμβαίνει π. χ. ὥστε ἡ ἀρχιτεκτονικὴ νὰ ἐμφανίζῃ τὰς ὑψίστας τῶν μορφῶν αὐτῆς ἐκεῖ, ὅπου ἐπλαισιώθη ὑπὸ θρησκευτικῆς διαθέσεως; Πῶς συμβαίνει, ὥστε αὐτῶν τούτων τῶν ἰσχυροτάτων καὶ πλουσιωτάτων ἡγεμόνων τὰ μέγαρα νὰ ἔχωσι καλλιτεχνικὴν ἀξίαν κατωτέραν τοῦ πενιχροτέρου τῶν γοτθικῶν νῶν; Ὀφείλεται ἄρα γε τοῦτο ἀπλῶς εἰς σύμπτωσιν; Ἀσφαλῶς ὄχι! Ἡ σύμπτωσις δὲν δημιουργεῖ προβλήματα. Ἡ σύμπτωσις προδίδεται ἀφ' ἑαυτῆς. Τὸ ἀνωτέρω δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμβῇ, ἐὰν τὸ θρησκευτικὸν αἰσθημα ἰστερεῖτο ἰδιοτύπου καὶ πρωταρχικῆς ὑποστάσεως, ἐὰν, ὡς διδάσκει ὁ *Spencer*, ὀφείλετο τοῦτο εἰς τὸν πόδον τοῦ πρωτογόνου, εἰς τὴν ψυχικὴν ἀδυναμίαν αὐτοῦ. Αὐτὴν ταύτην τὴν κοινωνικὴν ἀποστολὴν, ἣν ἐξεπλήρωσεν ἡ θρησκεία, ἀποστολὴν, περὶ ἧς, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως κατωτέρω, λίαν εὐφρόμως πραγματεύεται ὁ *Spencer*, δὲν θὰ ἦτο πράγματι δυνατόν νὰ ἐκπληρώσῃ αὐτὴ, ἐὰν ὡς πηγὴ τῆς εἶχε χρησιμεύσει ἀπλῶς ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ θεωρία λοιπὸν τοῦ *Spencer* καὶ τῶν πλείστων ἐθνολόγων, κατ' ἣν τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον ἐπήγασεν ἐκ καταστάσεως προ-θρησκευτικῆς καὶ δὴ καταστάσεως προσδιοριζομένης ὑπὸ τῆς ἀδυναμίας τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου, εἶναι ἐσφαλμένη. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν δὲν ἦτο αὕτη ἐσφαλμένη, καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποδειχθῶσιν ὡς ἐσφαλμένα τὰ καθαρῶς «πραγματικά» γεγονότα, ἐφ' ὧν βασιίεται αὕτη, ἡ ἀνωτέρω θεωρία ἢ μᾶλλον ἡ ταύτην διέπουσα «ἀφελῶς» ρεαλιστικὴ κατεύθυνσις θὰ ἔπρεπεν ὅπωςδὴποτε νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀνεπαρκὴς πρὸς ἐξήγησιν φαινομένων, ὡς τὰ θρησκευτικά. Κατ' ἀρχὴν, ἐὰν δὲν θέλη τις νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν μονομεροῦς «ἀντικειμενισμοῦ», ὀφείλει νὰ ἐρευνήσῃ οὐχὶ μόνον τὰς ἐξωτερικὰς μορφὰς τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν πηγὴν, ἐξ ἧς ἀπορρέουσιν αὗται, δηλαδὴ τὴν θρησκευτικὴν βίωσιν¹. Ἡ ἐρευνα

¹ *Alfred Vierkandt*, op. cit., σ. 296.

ειδικῶς φαινομένων, ὅποια τὰ θρησκευτικὰ καὶ καλλιτεχνικά, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαντληθῇ διὰ τῆς ἀπλῆς πιστοποιήσεως τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Αὕτη ἔχει ἀνάγκην συμπληρώσεως. Τὴν ἀναγκαίαν συμπλήρωσιν ἀποτελεῖ ἡ πιστοποίησις τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας, ἡ ὁποία, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ *Wilhelm Worringer*¹, δὲν προσδιορίζεται ἀπλῶς ὑπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Σήμερον, μετὰ τὴν πλήρως σχεδὸν ἐπιτευχθεῖσαν ἀποκρυστάλλωσιν τῆς μεθοδολογικῆς ιδιοτυπίας τῆς κοινωνιολογίας, ἐμφανίζεται ἡ ὁδός, ἣν ὁ *Worringer* ὠνόμασε «δαισθητικὴν» ἱστοριογραφίαν², δηλαδὴ ἡ ὁδὸς τῆς ὀπισθεν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος ἀναζητήσεως τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας, ὡς ὁδὸς ἐν πολλοῖς ἐπιτετραμμένη καὶ ἐπιστημονική. Ἡ ἀναζήτησις τοῦ «νόηματος» τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ τῶν δι' αὐτῶν πλαισιουμένων ἱστορικῶν φαινομένων, «νόηματος», τοῦ ὁποίου ἡ πιστοποίησις θεωρεῖται, μετὰ τὰς ἐπιτυχεῖς μεθοδολογικὰς ἐρεῦνας τῶν *Max Weber* καὶ *Hans Oppenheimer*, ὡς τὸ κύριον ἔργον τῆς κοινωνιολογίας, δὲν εἶναι σχεδὸν ἄλλο τι εἰ μὴ ὅ,τι ὠνόμασεν ὁ *Worringer* «δαισθητικὴν» ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας. Ὅ,τι θεωρεῖ ὁ *Worringer* βασιζόμενον μόνον ἐπὶ τῆς δαισθήσεως, βασιζέται πράγματι καὶ ἐπὶ ὠρισμένης μεθοδολογικῆς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀντικειμενικῆς ἀρχῆς. Ὅταν ὁ νεώτερος κοινωνιολόγος, μὴ ἀρκούμενος ἀπλῶς εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς πραγματικότητος, ἐπιφάνειαν, ἡ ὁποία τόσον ὑπῆρξε προσφιλὴς εἰς τὸν *Spencer* καὶ γενικῶς εἰς τοὺς ὀρμηθέντας ἐκ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κοινωνιολόγους, ζητεῖ νὰ ἀνεύρη τὸ «νόημα» αὐτῆς, νόημα, τοῦ ὁποίου ὁ προσδιορισμὸς δὲν εἶναι δυνατὸς εἰ μὴ μόνον μερικῶς, δηλαδὴ μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὰ δυνάμενα νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τυπικότητα φαινόμενα, δὲν πράττει ἄλλο τι εἰ μὴ ὅ,τι ἔπραξεν ὁ *Worringer* ἐν σχέσει πρὸς τὰ φαινόμενα τῆς Τέχνης.

64 — Ὁ *Spencer* — καὶ τοῦτο παρετηρήσαμεν ἤδη ἀνωτέρω — μελετᾷ καὶ τὴν κοινωνικὴν ἀποστολὴν τῆς θρησκείας. Ὡς «κοινωνικὴν» ἀποστολὴν αὐτῆς ἐννοεῖ οὗτος τὴν ἀποστολὴν οὐχὶ τῆς πίστεως

¹ *Wilhelm Worringer*, *Formprobleme der Gotik*. München 1922, σ. 4.

² *W. Worringer*, *op. cit.*, σ. 4.

γενικῶς ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἀλλὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν ἐν αὐτῇ.

Ὁρμώμενος ἐξ ἐπιφυλάξεώς τινος ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπίδρασιν, ἣν ἤσκησεν ἡ ἐκκλησία γενικῶς ἐπὶ τὴν ἠθικὴν¹, διδάσκει ὁ *Spencer*, ὅτι εἰς τοὺς ἱερεῖς ὀφείλεται ἡ πρώτη θεμελίωσις τῆς εἰρήνης, τῆς κοινωνικῆς συνεργασίας, τῆς προόδου καὶ γενικῶς τῆς κοινωνικῆς πειθαρχίας². Ἄνευ τῆς ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συστήματος ἐξασφαλισθείσης κοινωνικῆς ὑποταγῆς θὰ καθίστατο, κατὰ τὸν *Spencer*, ἀδύνατος ἡ ἀνάπτυξις ἀνωτέρας κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ προέλευσις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συστήματος ὀφείλεται εἰς τὴν ἀνάγκην, ἣν ἠσθάνοντο οἱ πρωτόγονοι, ὅπως ἔλθωσιν εἰς ἐπαφὴν καὶ ἐπικοινωνίαν πρὸς τὰ πνεύματα, εἰς τὰ ὁποῖα, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἐθεώρουν μεταβαλλομένους τοὺς νεκρούς. Οἱ μάγοι καὶ οἱ ἱερεῖς (κατ' ἀρχὰς μάλιστα ἀποκλειστικῶς οἱ μάγοι) ὑπῆρξαν τὰ ὄργανα τῶν κοινωνιῶν, ἅτινα ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὰ πνεύματα, ὄργανα, τὰ ὁποῖα μάλιστα ἐπὶ μακρὸν δὲν διέφερον ἀπ' ἀλλήλων³. Ἡ ἐξέλιξις τῆς πρωτογόνου κοινωνίας ὠδήγησεν εἰς τὴν διάκρισιν τῶν μάγων ἀπὸ τῶν ἱερέων, τῶν μὲν πρώτων περιορισθέντων εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἐχθρικῶν πνευμάτων, τῶν δὲ ἱερέων ἀναλαβόντων ἀποκλειστικῶς τὴν περίθαλψιν καὶ ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀγαθῶν πνευμάτων⁴.

Τὰ ιερατικὰ καθήκοντα ἦσαν κατ' ἀρχὰς οἰκογενειακῶς προσδιωρισμένα. Ὁ πατὴρ ἐξετέλει συνήθως χρέη ἀνωτάτου οἰκογενειακοῦ ἱερέως⁵. Δεδομένου, ὅτι τὸν πατέρα διεδέχετο ἐν τῇ τελέσει τῶν ἱερῶν ὁ πρεσβύτερος τῶν υἱῶν, ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως κατ' ἀρχὴν ἄρ-

¹ *Spencer*, op. cit., § 646.

² *Spencer*, op. cit., § 647.

³ *Spencer*, op. cit., § 589 Ὁ *Spencer* δὲν φαίνεται κατ' ἀρχὴν διατεθειμένος, ὅπως προῆλθε εἰς διάκρισιν μεταξύ μαγείας καὶ θρησκείας. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν *Spencer*, ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τῶν *Durkheim* καὶ *Thurnwald* ἡ ἄποψις, καθ' ἣν μαγεία καὶ θρησκεία διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων πλήρως. Πρὸς σχετικῶς *Paul Hönigsheim*, *Soziologische Fragestellungen in der gegenwärtigen prähistorischen und ethnologischen Literatur*, ἐν: *Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie*, 7 Jahrg., Heft 4, 1929, σ. 428 κ. ε.

⁴ *Spencer*, op. cit., VI, § 590.

⁵ *Spencer*, op. cit., § 597.